

år 1831 (avskrift). Lista över byborna 1856. Kyrkobok år 1856 (avskrift). Mantalslängden 5 augusti 1795 (avskrift). Lista över bönder i Gammalsvenskby 1876 enligt 1876 års kyrkobok. SE/ViLA/23094/4: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://www.svar.ra.se/svarimagnettransfer>.

33. Riksarkivet. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Avskrift av kyrkoboken över födda och döpta i Gammalsvenskby församling. SE/ViLA/23094/5: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://www.svar.ra.se/svarimagnettransfer>.

34. **Rudling P. A.** Ukrainian Swedes in Canada: Gammalsvenskby in the Swedish-Canadian Press 1929–1931 / P. A. Rudling // Scandinavian-Canadian Studies. – 2005. – Vol. 15. – P. 62–90: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: http://scancan.net/article.pdf?id=rudling_1_15.

35. Russia, Lutheran Church Book Duplicates, 1833-1885./ Kherson / Kherson / Alt-Shwedendorf: Alt-Shwedendorf: Birth, marriages, deaths: 1861–1875: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://familysearch.org/pal:/MM9.3.1>.

36. Russia, Lutheran Church Book Duplicates, 1833-1885 / Ekaterinoslav / Novomoskovsk / Josefstal: Birth, marriages, deaths: 1833–1860: [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://familysearch.org/pal:/MM9.3.1>.

37. **Russwurm C.** Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf der Insel Runö / C. Russwurm. – Reval, 1885. – 375 s. : [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://books.google.com/books?id=v6IBAAAAQAAJ>.

38. **Wendell H.** Från svenskar i Ryssland / H. Wendell // Folkvännen. – 1881. – № 27. – S. 1–2.

Надійшла до редколегії 31.01.2012

УДК [330.59:37-051](447)«18»

Е. В. Долецький

*Євпаторійський інститут соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Досліджено матеріальний аспект життя пересічного шкільного вчителя Таврійської губернії ХІХ ст. шляхом зіставлення його заробітної плати та реального споживчого кошика. Проведено компаративний аналіз рівнів життя педагогів тих часів та сучасних.

Ключові слова: видатки, вчитель, дохід, заробітна плата, мікроісторія, повсякденна історія, прейскурант, споживчий кошик, ціни.

Исследован материальный аспект жизни среднестатистического школьного учителя Таврической губернии ХІХ ст. путем сопоставления его заработной платы и реальной потребительской корзины. Проведен компаративный анализ уровня жизни педагогов того времени и современных.

Ключевые слова: расходы, учитель, доход, заработная плата, микроистория, повседневная история, прейскурант, потребительская корзина, цены.

In the article is given the analysis of financial life of average Tavrick province teacher in ХІХ century. The main instrument of reflection of this life is comparison of teacher's salary and his real consumer basket. The special attention in the article is spared to comparing of living standards 150 years ago to the modern standards.

Key words: consumer basket, everyday history, expenses, microhistory, personal income, price-list, prices, salary, teacher.

© Е. В. Долецький, 2012

Таврійська губернія у XIX ст. була однією з найвіддаленіших провінцій Російській імперії, тому життя у цій провінції мало особливий локальний зміст. Учителі, які працювали у кримських школах та ліцеях, далеко від скандалів та мод далекої столиці, жили у специфічному побутовому темпі. Цікаво, що їх щоденні справи та турботи, проблеми та утруднення у педагогічній сфері того часу насправді подібні до проблем теперішніх педагогів.

Тому для сучасної історичної науки такі мікроісторичні дослідження мають дуже важливе значення, бо надають змогу побачити найрізноманітніші аспекти життя вчителів того часу: заняття, доходи і витрати, харчування, дозволя, громадське життя та ін. Таке «повсякденне» знання є своєрідним ключем до розуміння історичної дійсності не тільки однієї соціальної верстви, а й історичної епохи в цілому. Воно дає можливість порівняти умови, в яких жили кримські вчителі 150 років тому з умовами сьогоденних днів, виявити пізнавальні деталі педагогічного життя тоді й у наш час.

Мікроісторичні дослідження, хоч і є достатньо новими в історичній науці, вже набули певної популярності в науковому середовищі в 60–70 рр. XX ст. завдяки публікаціям таких найбільш видатних істориків-антропологів, як Карло Гінзбург [3], Наталі Девіс [12], Джовані Леві [22], Ле Руа Лядюрі [19] і Ханс Медік [20].

Чи не вперше термін «мікроісторія» був використаний в праці Ферана Броделя, але він надав йому вторинного значення, називаючи лише поверховим шаром справжньої історії: «На поверхні ми стикаємося з історією подій, що міститься в стислих межах часу: це – мікроісторія» [20, с. 193]. Повноцінним життям метод мікроісторії наповнив італійський вчений Карло Гінзбург у дослідженні «Сир і хробаки. Картина життя одного мірошника, який мешкав у XVI ст.», де поставив питання щодо взаємодії макро- і мікроісторії та висловив думку, що в умовах кризи європоцентризму доцільність вивчення саме «великої історії» ставиться під сумнів, викликаючи потребу в зміні історичного досвіду [3].

Сутність самого метода деталізував інший італійський вчений – Джовані Леві: «Історики не проводять дослідження сіл, вони проводять дослідження в селах» [20, с. 196]. Таким чином він позначив, що історичні реконструкції та інтерпретації, здійснені завдяки концентрації на обмеженому просторі спостереження, будь то село, частина міста, соціальна група, навіть одна чи декілька осіб, нададуть якісне розширення можливостей історичного пізнання, закликаючи вивчати життя невеликих історичних об'єктів ніби під мікроскопом.

Також дуже корисними для розвитку методики мікроісторії стало дослідження Ханса Медіка, де він проаналізував повсякденне життя невеликого швабського селища біля хребта Юра [20]. На основі широкого кола джерел архівних та особистих колекцій, дослідник вивчав такі аспекти життя селян, як релігійні погляди, ставлення до заможності, праці, приватної власності, аналізував статистику смертності та народжуваності, матеріальний побут. Одним з висновків дослідження Медіка стало введення такого поняття, як «швабський менталітет», який протипоставлений загальнонавживаному в історичній науці терміну «протестантської етики», яка, на думку Макса Вебера, набула поширення в Німеччині у період Реформації і, як наслідок, породила «дух капіталізму». На думку Медіка, швабським селянам не властивий цей «дух». Навіть більше, їх ставлення до приватної власності обмежувалося лише інтересами її поступового нагромадження без використання у торговому обороті тощо. Автор підкреслює, що такий менталітет не тільки не виявляє «дух капіталізму», а й стримує його, принаймні у Швабії цього періоду [20, с. 198].

Важливим висновком Ханса Медіка слід назвати його тезу, що мікроісторія дає можливість виділити специфічний, відмінний характер історичного розвитку тієї чи іншої провінції, регіону, області, міста, села або й соціальної верстви, влас-

тивості певного локального явища. На нашу думку, дослідження історії міського життя Таврійської губернії XIX ст. потребує саме такого методу.

На жаль, мікроісторичні аспекти життя Таврійської губернії XIX ст. украй обмежено відображено в поодиноких історико-педагогічних та правознавчих працях кримських науковців. Якоюсь мірою ці питання було розглянуто в дослідженнях з історії освіти Криму й Таврійської губернії Л. Я. Барабашкиної [1], В. Ю. Ганкевича [2], В. Григорьянца [4], В. Н. Даниленка [5], С. Г. Кащенко [15], В. І. Корольова [16], В. А. та М. В. Кутайсових [17], А. В. Кучерганської [18], К. В. Шумського [21] та ін.

Отже, актуальність даної теми зумовлена, насамперед, важливістю постановки питання про повсякденне життя кримського вчителя XIX ст. для сучасної історико-антропологічної науки, зокрема, для історії повсякденності XIX ст; по-друге, не меншою важливістю для соціально-педагогічної науки; по-третє, можливістю перейняти досвід гуманітарної політики часів Російської імперії в освітній сфері Криму.

Метою даної статті є відновлення картини повсякденного життя звичайного вчителя Таврійської губернії. За завдання ми ставимо з'ясувати рівень життя таврійського педагога у XIX ст. на основі компаративного аналізу споживчого кошика, доходів та видатків учителя того часу.

Стаття написана переважно на основі документів фондів Державного архіву Автономної Республіки Крим: фонд № 100 «Дирекція народних училищ Таврійської губернії попечителя Одеського навчального округу, м. Сімферополь Таврійської губернії» [8], фонд №101 «Інспекція народних училищ попечителя Одеського навчального округу, м. Сімферополь Таврійської губернії» [9], фонд № 26 «Канцелярія Таврійського губернатора» [6], фонд № 27 «Таврійське губернське правління» [7], фонд № 518 «Євпаторійська міська дума» [10], фонд № 681 «Євпаторійська міська управа» [11], що містять репрезентативну інформацію про роботу і стан навчальних закладів Таврійської губернії, преїскуранти продовольчих товарів у різних містах Таврії, зарплатні відомості, звіти таврійських канцелярій тощо.

Одним з адекватних засобів відображення щодення вчителя Таврійської губернії XIX ст. вважаємо споживчий кошик, розрахований на середній достаток. Учителі різних навчальних закладів отримували платню від 300 до 350 крб. на рік. Зокрема найбільш оплачуваними були Іванівська і Михайлівська школи Євпаторійського повіту.

Для з'ясування рівня матеріального становища таврійського вчителя можна порівняти такі дані: зарплату в 300 крб. на рік отримував фельдшер; помічник судді міг заробляти близько 360 крб.; охоронець або садівник отримували 180–190 крб. Найвищий оклад у місті був у мирових суддів – від 500 до 2600 крб. і додатково близько 700 крб. – на квартиру та утримання; голова міської управи отримував 1500 – 2000 крб., його секретар – 1000 крб. Особливою категорією були працівники будівельної сфери. Їхня праця, як правило, оплачувалася поденно. Чорнороб без кваліфікації отримував від 80 коп. до 1 крб. на день, тесля – від 1,20 крб. до 2,50 крб., столяр – від 1,50 крб. до 2,50 крб. [7, оп. 1, спр. 6582, арк. 5; спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13]. Такими були деякі заробітки в Таврійській губернії XIX ст.

Зіставимо дохід вчителя з його споживчим кошиком, який містить продукти, необхідні для нормальної життєдіяльності.

До переліку продуктів уходив, насамперед, хліб, який складав основу раціону людини того часу. Найбільше споживали пшеничний хліб – у середньому по 2 кг на особу на тиждень. Його вважали основним і коштував він приблизно від 3 до 3,5 коп. за фунт (російський фунт дорівнював 409 г.). Житнього хліба вжива-

ли менше, хоча він був кориснішим і поживнішим, та коштував від 1 до 2 коп. [7, оп. 1, спр. 6923, арк. 11].

З м'ясних продуктів у 50–60-х рр. XIX ст. найбільший попит мала яловичина, тому вона постійно наявна в продуктових преїскурантах. За неї платили від 4 коп. до 10 коп. за фунт. Телятина, яку зазвичай використовували для приготування делікатесних страв, до продажу, а відтак і до преїскурантів, потрапляла вкрай рідко, оскільки попиту в провінції на неї не було. У 70–90-х рр. XIX ст. баранина склала конкуренцію яловичині. Ціна на таке м'ясо коливалася від 5,5 коп. до 10 коп. за фунт. Баранина в Криму була одним з основних споживчих продуктів. Навіть на гербі Євпаторії зображена голова барана.

Кримчани вживали й сало – приблизно по 100–180 г на тиждень. Перевагу віддавали саме баранячому лою, адже чималий відсоток населення складали татари-мусульмани. Платили за лой від 12 до 15 коп. за фунт.

Незважаючи на те, що Крим омивається двома морями, з рибою у Таврії були чималі проблеми – вкрай рідко її можна було побачити на ринках. І в преїскурантах її можна зустріти не часто. Лише в лічених випадках можна виявити в документах свідчення про продаж кефалі та осетрини. Севрюги в морі було обмаль, про що свідчать зафіксовані в деяких документах скарги рибалок. Фунт кефалі коштував 6 коп., десяток оселедців – 30 коп., осетрина і білуга – від 24 коп. до 40 коп. за фунт.

Крупи, попри відносно високу вартість, людині з середнім заробітком були цілком доступні. Ціна на гречку коливалася від 3,5 коп. до 5,5 коп. за фунт і цей продукт не мав істотного попиту. Пшоно ж, яке називали «народною кашею» за доступність і поживність, коштувало від 2 до 3 коп. за фунт [7, оп. 1, спр. 6582, арк. 5; спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13; спр. 7597, арк. 5].

Особливо вартісним було пряжене вершкове масло, за яке таврійці віддавали по 20–50 коп. за фунт. Але з появою в Криму маргарину, заповзятливі торговці активно намагалися видати його за коров'яче масло. Тому було запроваджено стандарт, відповідно до якого маргарин дозволяли реалізовувати винятково в чорних банках з великим надписом «маргарин» літерами білого кольору [11, оп. 1, спр. 236, арк. 21].

У продаж надходили соняшникова і конопляна олії. Конопляна олія була поживнішою за соняшкову і коштувала в середньому 16 коп. за фунт. Соняшничкової олії виробляли більше, хоча вона і містила менше жирів, а коштувала приблизно 16,5 коп. за фунт. Особливою була оливкова олія, або, як її тоді називали, – дерев'яна. Вартість її була високою, тому не кожен міг собі дозволити платити по 25 коп. за фунт. Це була, свого роду провінційна розкіш, яку вживали з особливими блюдами.

Молоко коштувало близько 15 коп. за штоф (1,3 л.) або близько 8 коп. за літр. Його завжди можна було купити «з рук». Яйця продавали тільки сотнями вартістю від 1,2 коп. до 1,3 коп. за штуку. Сир у Криму робили з овечого молока і коштував він близько 12 коп. за фунт [7, оп. 1, спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13].

З овочів найбільший попит був на картоплю – кримські землі не дуже родючі для пшениці, але ідеальні для овочівництва. Та й ціну вона мала цілком доступну – від 1,3 коп. до 2 коп. фунт, тобто 45 коп. за пуд (16 кг). При цьому простий робітник отримував до 1 крб. на день. Білокачанна капуста також коштувала недорого: 5–7 коп. за пуд.

Серед приправ і добавок не було особливої різноманітності. Увесь Крим використовував сакську сіль вартістю 15 коп. за пуд, яка не поступалася за корисністю ретельно очищеній шотландській солі ціною у 20 коп. за пуд. Чорний перець коштував він 30–50 коп. за фунт. І за лаврове листя правили значну ціну – по 40 коп. за фунт [11, оп. 1, спр. 316, арк. 17].

Цукор тоді продавали великими конусоподібними кусками вагою в пуд або кілька пудів і називали рафінадом. Він був найдорожчим – по 11 крб. за пуд. Бідніше населення споживало «мелнос» – твердий жовтого кольору погано оброблений цукор. Коштував він приблизно 6–8 крб за пуд. Цукор-пісок надходив до продажу рідше, але коштував так само.

Неабияк популярними були міцні спиртні напої, які таврійці споживали в численних трактирах. Купувати напої в тарі не завжди було вигідно: відро (12 л.) 40 % російської горілки коштувало від 4,60 до 5,60 крб – чималі на ті часи гроші [7, оп. 1, спр. 6582, арк. 5; спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13; спр. 7597, арк. 5].

Вина також були недешевими. Пляшку (0,77 л.) мадери можна було придбати за 3 крб., десертного червоного вина – 1,25 крб. Помітно дешевшим було кримське сухе червоне вино – 75 коп. за пляшку, а казінське і бельбекське – по 2 крб. за відро. Цікаво, що велика кількість продавців вина в Криму були татарського походження.

Пиво було представлено декількома видами: пильзенське, березневе, найдорожчі – темний англійський портер і віденське світле пшеничне. Пляшка його коштувала від 7 до 20 коп. Цей напій вживали переважно влітку. У 1874 р. у м. Євпаторії була відкрита власна броварня, але в 1882 р. гості міста зауважували на його «огидну» якість.

Чай надходив до продажу переважно двох найменувань – кяхтинський і кантонський. Це були сорти чорного чаю китайського виробництва. Різниця в ціні між ними була незначною: кантонський коштував від 1,80 до 2,00 крб за фунт, кяхтинський – від 1,60 до 1,80 крб [7, оп. 1, спр. 6582, арк. 5; спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13; спр. 7597, арк. 5].

Також у вмісті споживчого кошика необхідно врахувати видатки на придбання деяких побутових товарів.

Мило (так зване російське, яке ще називали тваринним) коштувало 14–15 коп. за фунт. Іноземне мило продавали по 20 коп. за фунт. До продажу надходило як рідке, так і тверде імпортне мило. Але найдорожчим було турецьке парфумоване мило, яке коштувало 3,25 крб. Такий миючий засіб мало хто міг собі дозволити.

Газ купували за ціною від 3 коп. до 4,2 коп. за фунт. Але зазвичай користувалися сальними свічками жовтого відтінку вартістю 14–15 коп. за фунт. Воскові свічки коштували дорожче і надходили до продажу вкрай рідко. Сірники також були не з дешевих товарів і мали ціну 10 коп. за коробку.

З постачанням води в Криму до 30-х рр. ХХ ст. завжди були неабиякі проблеми. За питну воду доводилося сплачувати грубі гроші, оскільки міська влада часто віддавала всі колодязі на відкуп, позбавляючи жителів безкоштовної води. Діжка води обсягом 35 відер (430 л.) коштувала 25–35 коп. [7, оп. 1, спр. 6923, арк. 11; спр. 7418, арк. 13].

Приміщення зазвичай опалювали дровами та вугіллям. Дрова також були дефіцитним товаром у Криму. Гарба дров мала високу ціну – приблизно 2,50–3,00 крб. Значно вигідніше було опалювати кам'яним вугіллям, за яке платили від 25–30 коп. за пуд., тоді як за дерев'яне – 45–50 коп. Незважаючи на високу вартість доставки від пристаней таврійці в другій половині ХІХ ст. вважали за краще обігрівати приміщення саме вугіллям [11, оп. 1, спр. 316, арк. 17].

Вартість помешкання оцінювалася залежно від багатьох чинників. Здебільшого мешканці Криму не часто будували власні будинки, вважаючи за краще винаймати квартири, що було дешевше і не прив'язувало до місцевості.

Наприклад у Євпаторії, яка здобула статус курортного міста, оселитися можна було в одному з трьох готелів. «Росія» славилася порівняно пристойними

40 кімнатами вартістю від 1 до 5 крб за добу. Готель «Центральний» пропонував 60 номерів за ціною від 50 коп. до 3 крб. А готель «Європейський» числом у 15 номерів відігравав другорядне значення [13].

Приватні ж квартири коштували від 10 до 18 крб на місяць (про кількість кімнат домовлялися окремо, але зазвичай вказана вартість відповідала одній великій кімнаті). Можна було орендувати 2 кімнати за 50 крб на рік на правах постійного клієнта [14].

У результаті обчислення споживчого кошику на основі зазначених цін ми отримали такі результати. На одну особу на тиждень видатки на харчування становили у 1860 р. – 1,39 крб, а у 1894–1895 рр. – 1,77 крб. Різниця становить 38 коп., але слід врахувати серйозне знецінення грошей, яке супроводжувало російську економіку з 1860-х рр. Ця інфляція підвищувала ціни, а також і заробітні плати, але не в критичному відриві один від одного, тому різницю в цих 38 коп. житель того часу навряд чи відчув на побутовому повсякденному рівні.

У другій половині XIX ст. пересічний вчитель витрачав на продукти харчування в середньому 87–89 крб без урахування інших видатків. Опалювання, вода, сплата за винаймання квартири обходилося приблизно у 150–190 крб. Оскільки вчитель отримував 350 крб на рік, то у нього залишалося приблизно 70–90 крб, за які можна було купувати одяг (коштував загалом, недорого) і навіть деякі предмети розкоші.

Крім того, вчителі не обмежувалися винятково шкільною зарплатнею. Зазвичай додаткові кошти вони заробляли приватним репетиторством, що додавало деяку суму до зарплати. Це заохочувалося владою і самою школою.

Зіставлення величини заробітної плати та споживчого кошика вчителя Таврійської губернії XIX ст. дозволяє дійти таких висновків. Сім'я з двох пересічних учителів, які додатково займалися репетиторством, могла порівняно безбідно прожити, дозволяючи собі навіть деякі предмети розкоші. У Сакській школі, наприклад, учителька вишивання, дружина місцевого вчителя отримувала 300 крб на рік, а її чоловік – 350 крб. При такому розрахунку все необхідне для життєдіяльності сім'ї міг забезпечити один з членів подружжя, тоді як другий заробляв на інші речі.

Якщо порівняти ці дані з сучасними, то можна легко дійти висновку, що вчительського окладу у 1000 грн на місяць з урахуванням винагороди за класне керівництво, вистачить на помітно меншу кількість продуктів та послуг.

Наприклад, якщо сучасний вчитель раптом витратить усю свою річну зарплату на яловичину, то отримає її приблизно 340 кг на рік. Таврійський же вчитель XIX ст. отримував би того ж продукту на рік майже 3000 кг, тобто майже у 9 разів більше. Співвідношення за вартістю хліба масою 600 г, яке сьогодні сукупно становить приблизно 3400 хлібин на рік, у XIX ст. складало приблизно 6000 хлібин. Якщо порівняти забезпеченість таким продуктом, як сало, то сучасний вчитель отримає близько 450 кг сала, а вчитель XIX ст. – майже 2500 кг. Співвідношення з молока складає 2400 літрів сьогодні до 3800 літрів півтора століття тому. Порівняння з іншими продуктами дасть приблизно такий же маловтішний результат. Додамо до цього непорівнянну вартість нерухомого майна, а також сучасні побутові технічні засоби, без яких не можливе нормальне щоденне життя вчителя XXI ст.

На жаль, у наших нинішніх умовах учитель веде життя з майже порожнім споживчим кошиком без можливості будувати реальні плани на майбутнє. Заробітна плата пересічного вчителя в Україні фактично нижча за офіційний прожитковий рівень.

Таким чином, у результаті цього мікроісторичного дослідження, можна дійти висновку, що у другій половині XIX ст. рівень економічного добробуту пересіч-

ного шкільного вчителя практично за всіма показниками був помітно вищий, ніж сьогодні, а його заробітної плати було достатньо, щоб наповнити споживчий кошик усім необхідним для нормального життя і навіть дозволити собі деякі предмети розкоші.

Бібліографічні посилання

1. **Барабашкина Л. Я.** К вопросу об истории народного образования в Крыму на рубеже XIX–XX веков. Симферопольская мужская казенная гимназия / Л. Я. Барабашкина, И. В. Ковалев, С. А. Решетов // Культура Крыма на рубеже веков (XIX–XX вв.) : матер. республ. науч. конф. – Симферополь, 1993.
2. **Ганкевич В. Ю.** Крымскотатарские коранические школы – мектебе / В. Ю. Ганкевич // Педагогика. – 1998. – № 1.
3. **Гинзбург К.** Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / К. Гинзбург; пер. с итал. М. Л. Андреева, М. Н. Архангельской. – М., 2000.
4. **Григорьянц В.** Из истории армянской школы в Крыму / В. Григорьянц // Голубь Масиса. – 1998. – № 3.
5. **Даниленко В. Н.** Интеллектуальный потенциал Крыма в XIX – начале XX вв. / В. Н. Даниленко // Культура Крыма на рубеже веков (XIX–XX вв.) : матер. республ. науч. конф. – Симферополь, 1993.
6. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 26: Канцелярія Таврійського губернатора. 1803–1917. – (36 262 од. зб.).
7. ДААРК. – Ф. 27: Таврійське губернське правління. 1792–1920. – (44 993 од. зб.).
8. ДААРК. – Ф. 100: Дирекція народних училищ Таврійської губернії попечителя Одеського навчального округу, м. Сімферополь Таврійської губернії. 1809–1913. – (2 560 од. зб.).
9. ДААРК. – Ф. 101: Інспекція народних училищ попечителя Одеського навчального округу, м. Сімферополь Таврійської губернії. 1869–1900. – (64 од. зб.).
10. ДААРК. – Ф. 518: Євпаторійська міська дума: 1853–1873. – (974 од. зб.).
11. ДААРК. – Ф. 681: Євпаторійська міська управа. 1873–1920. – (1 740 од. зб.).
12. **Дэвис Н. З.** Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века / Н. З. Дэвис; пер. с англ. Т. Доброницкой. – М., 1999.
13. Из мемуаров профессора И. Осипова (1883–1905) // Трибуна. – 1992. – № 12. – С. 1.
14. Из путеводителя 1894 г. Головинский Н. Город и его окрестности // Трибуна. – 1992. – № 13. – С. 1.
15. **Кашенко С. Г.** Система образования и религиозные верования немецкого населения Крыма (конец XIX – начало XX в.) / С. Г. Кашенко // Изв. Крымск. республ. краеведч. музея. – 1994. – № 5.
16. **Королёв В. И.** Общая полиция Крыма и северной Таврии во второй половине XIX – начале XX вв. (кадровый состав и условия службы) / В. И. Королёв // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 4. – С. 64–67.
17. **Кутайсов В. А.** Евпаторийская мужская гимназия / В. А. Кутайсов, М. В. Кутайсова // Берега Тавриды. – 1995. – № 1.
18. **Кучерганская А. В.** Роль земств в развитии начального образования в Таврической губернии во второй половине XIX века / А. В. Кучерганская // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 2.
19. **Ле Руа Ладюри.** Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / Э. Ле Руа Ладюри. – Екатеринбург, 2001.
20. **Медік Х.** Мікроісторія / Х. Медік; пер. Т. І. Дубнікової // THESIS. – 1994. – Вип. 4. – С. 193–202.
21. **Шумский К. В.** Учебная часть в Таврической духовной семинарии / К. В. Шумский // Крымский архив. Ист.-краеведч. и литературно-философский журн. – Симферополь, 2001. – № 7.
22. **Levi G.** On Microhistory / G. Levi // New Perspectives on Historical Writing. – Oxford, 1991. – P. 93–113.

Надійшла до редколегії 30.01.2012